

НОВАЯ КАНЦЭПЦЫЯ ЛІТАРАТУРНАЙ АДУКАЦЫІ Ў РЭСПУБЛІЦЫ БЕЛАРУСЬ

Канцэпцыя рэфармавання літаратурнай адукацыі была распрацавана навукоўцамі Нацыянальнага інстытута адукацыі сумесна з выкладчыкамі Беларускага дзяржаўнага педагагічнага ўніверсітэта імя Максіма Танка. Першы варыянт яе быў надрукаваны 31 ліпеня 1991 года ў "Настаўніцкай газеце", другі – выдадзены асобнай брашурай ў 1996 годзе [12].

Неабходнасць рэфармавання літаратурнай адукацыі ўзнікла яшчэ ў 80-х гадах па шэрагу прычын:

– у Беларусі, як і ў іншых рэспубліках Савецкага Саюза, не было адзінай

навукова абгрунтаванай сістэмы літаратурнага навучання;

– стала відавочнай неабходнасць перагляду зместу літаратуры ў школе як вучэбнага прадмета, ліквідацыі "белых плямаў" у гісторыі беларускай літаратуры і пераацэнкі ідэйных і эстэтычных вартасцей твораў многіх пісьменнікаў;

– былі выяўлены слабая начытанасць і нізкі ўзровень падрыхтаванасці вучняў па літаратуры, невысокая агульная культура выпускнікоў школ і г.д.

У гэты ж час з'явіліся і адпаведныя перадумовы рэфармавання, сярод якіх варта вылучыць наступныя:

– патрэба ў пераасэнсаванні метадалагічных прынцыпаў літаратурнай адукацыі, у навуковым падыходзе да інтэрпрэтацыі літаратурных з'яў і фактаў, неабходнасць у дэпалітызацыі навучання і арыентацыі на агульначалавечыя каштоўнасці;

– скаардынаванасць курсаў беларускай літаратуры і літаратуры народаў свету, узгодненасць літаратурнага курса з іншымі прадметамі эстэтычнага цыкла;

– вызначэнне зместу і метадаў навучання на кожнай ступені школы ў адпаведнасці з узроставымі асаблівасцямі вучняў;

– ажыццяўленне дыферэнцаванага падыходу да літаратурнай адукацыі, а адсюль і арыентацыя на індывідуалізаваны, творчы падыход да навучання літаратуры.

Новая канцэпцыя ўдакладніла і скарэктавала задачы літаратурнай адукацыі на сучасным этапе, калі павялічылася значнасць і роля беларускай літаратуры ў нацыянальным адраджэнні, у гуманізацыі і гуманітарызацыі школы. У цяперашні час літаратура мае вялікае значэнне ў падрыхтоўцы да свядомага і асэнсаванага яе ўдзелу ва ўзмацненні і развіцці духоўнай культуры свайго народа. Усё гэта патрабуе ў працэсе навучання далучыць вучняў да самых каштоўных твораў роднай і замежнай літаратуры.

У адпаведнасці з канцэпцыяй задачамі курса літаратуры з'яўляюцца: "арганізацыя чытання мастацкіх твораў, набыццё ведаў і ўменняў, у тым ліку па тэорыі літаратуры, якія забяспечваюць успрыманне, глыбокае разуменне і засваенне літаратурных твораў, развіццё вобразнасці, уключэнне вучняў у творчую самасстойную дзейнасць, арыентаваную на развіццё і самарэалізацыю асобы, выхаванне інтэлектуальнай і эмацыянальнай чулівасці (рэфлексіі) на з'явы мастацтва, развіццё моўнай культуры" [12, с.7].

Новыя ўмовы, якія склаліся ў Рэспубліцы Беларусь пасля набыцця ёю суверэнітэту патрабуюць не толькі абнаўлення метадалогіі ў сістэме літаратурнай адукацыі, пераасэнсавання агульнавядомых дыдактычных прынцыпаў, але і замацавання новых: дэмакратызацыі і гуманізацыі, арыентацыі на агульначалавечыя і нацыянальныя духоўныя каштоўнасці, дыферэнцаванага і індывідуальна-асабовага падыходу да навучэнцаў, бесперапыннасці працэсу навучання, творчага характару навучання.

Новая канцэпцыя не адмаўляе папярэдні станоўчы вопыт савецкай школы, а толькі ўдасканалвае набытае раней.

Гуманізацыя ў працэсе выкладання літаратуры аддае перавагу не класавым, не сацыяльным інтарэсам, а агульначалавечым каштоўнасцям, што ў сваю чаргу вядзе да кардынальнага абнаўлення літаратурнай адукацыі.

Арыентацыя на агульначалавечае не адсоўвае нацыянальнае, беларускае на другі план, бо ў высокамастацкім творы, прасякнутым нацыянальнай ідэяй, заўсёды праяўляецца агульначалавечае. Нацыянальнае і агульначалавечае цесна ўзаемазвязаны.

Творчае навучанне літаратуры прадугледжвае не толькі фарміраванне ў вучняў уменняў і навыкаў адэкватна ўспрымаць і інтэрпрэтаваць літаратурныя з'явы, але і праяўляць элементы даследавання, развіваць здольнасці ўласнай мастацкай творчасці.

Па-новаму патрабуюць падыходзіць да навучання гуманізацыя і дэмакратызацыя – бачыць ў чалавеку, у вучню асобу.

Рэформай прадугледжаны змены ў структуры літаратурнай адукацыі. Першая праграма для школ выйшла ў 1924 годзе, і з таго часу беларуская літаратура вывучалася па-за кантэкстам сусветнага літаратурнага працэсу. Паўстала неабходнасць вызначыць прапарцыянальныя суадносіны розных літаратур, што вывучаюцца ў школах Рэспублікі Беларусь. Гаворка ідзе пра інтэграваны курс літаратуры, пра цэласнасць фісалагічнай адукацыі, дзе прыярытэт застаецца за беларускай літаратурай. "З'явы замежнай літаратуры, – адзначаецца ў канцэпцыі, – могуць выступаць як фон да агульнага курса нацыянальнай літаратуры або як невялікія самастойныя раздзелы, прысвечаныя тэкстуальнаму вывучэнню твораў ці творчасці асобных пісьменнікаў, або як факт кантактных сувязей ці тыпалагічнай агульнасці" [12, с.11]. Літаратура народаў свету вывучаецца ў курсе беларускай літаратуры, і ў аснове гэтага працэсу, асабліва ў старэйшых класах, ляжыць параўнальна-тыпалагічны аспект. Пры гэтым строга захоўваюцца прынцыпы навуковасці, гістарызму, адзінства агульнага і своеасаблівага ў літаратурным працэсе. Творы літаратуры народаў свету вывучаюцца не ў арыгінале, а ў перакладзе на беларускую мову.

Зыходзячы з **беспрыктычнасці** ў сістэме літаратурнай адукацыі, рэформа прадугледжвае наступныя яе этапы:

- 1) дашкольны перыяд;
- 2) этап базавыга школьнага навучання: пачатковая ступень (I–IV класы), сярэдняя ступень (V–VIII класы), старэйшая ступень (IX–X класы);
- 3) поўная сярэдняя адукацыя: XI–XII класы агульнаадукацыйных школ і гімназій, сярэднія спецыяльныя ўстановы (ліцэі, педвучылішчы, каледжы);
- 4) вышэйшая адукацыя: універсітэты, педуніверсітэты, педінстытуты, іншыя гуманітарныя ВНУ;
- 5) падрыхтоўка настаўнікаў і работнікаў культуры, самаадукацыя.

У дзіцячым садку ў час гульняў і заняткаў па чытанні, маляванні і спевах дашкольнікі знаёмяцца з беларускай нацыянальнай культурай, пры гэтым улічваецца яе жанравая разнастайнасць.

За час навучання ў пачатковых класах дзеці павінны навучыцца ўспрымаць літаратурны твор як мастацкую з'яву, а таксама засвоіць і ўмець карыстацца такімі паняццямі, як казка, песня, верш, апавяданне, загадка, пісьменнік, загаловак і г. д. Важнае значэнне тут надаецца выкарыстанню на ўроках чытання твораў выяўленчага мастацтва і музыкі. Упершыню канцэпцыяй прадугледжваецца стварэнне на гэтым этапе навучання інтэграваных прадметаў, асабліва ўвага

звяртаецца на адзінства моўнага і літаратурнага навучання.

У сярэднім зьяне закладваецца падмурак літаратурнай адукацыі. У цэнтры ўвагі ўрокаў літаратуры знаходзіцца мастацкі твор, і таму перад настаўнікамі ставіцца задача сфарміраваць у вучняў уяўленне аб відавых, жанравых і стылёвых асаблівасцях твораў, іх структуры.

Мэты і задачы літаратурнай адукацыі ў V класе (пераходны перыяд) цесна звязаны з пачатковай школай: працягваецца праца па развіцці цікавасці да чытання, вучні знаёмяцца са структурай твора, з выяўленчымі сродкамі ў мастацкай літаратуры.

VI–VIII класы – перыяд паглыбленай працы ў гэтым накірунку і разгляд літаратуры ў праблемным ракурсе. У адпаведнасці з канцэпцыяй у VI класе мэтанакіравана вывучаюцца дзве асноўныя разнавіднасці літаратуры – проза і паэзія, у VII класе – родавыя асаблівасці твораў. Курс літаратуры ў VIII класе з'яўляецца прэпедэўтычным, ён павінен рыхтаваць вучняў да вывучэння літаратуры на гістарычнай аснове.

Курс літаратуры ў IX–XII класах ўяўляе сабою два ўзаемзвязаныя этапы – канцэнтры. У IX–X класах завяршаецца базавая літаратурная адукацыя, на гэтым этапе літаратура вывучаецца ў гісторыка-хрысталагічнай паслядоўнасці (са старажытнасці да нашых дзён) з улікам узроўневых асаблівасцей вучняў.

У XI–XII класах літаратура вывучаецца ў такой сама паслядоўнасці, але з больш глыбокім асэнсаваннем прадмета на гісторыка-літаратурнай аснове, у кантэксце сусветнай літаратуры з арыентацыяй на асноўныя перыяды яе развіцця: антычнасць, сярэдневякоўе, Адраджэнне, барока, класіцызм, асветніцтва, рамантызм, рэалізм.

Новая канцэпцыя прадугледжвае шматварыянтнасць і рознаўзроўненасць літаратурнай адукацыі, якая трапляецца ў дыферэнцаваным падыходзе да навучальнага працэсу, у прадастаўленні вучням магчымасці засвойваць літаратуру на розных узроўнях складанасці. Пад дыферэнцыяцыяй навучання літаратуры разумеецца стварэнне профільных класаў, класаў з паглыбленым вывучэннем літаратуры, пашырэнне сеткі факультатываў, удасканаленне пазакласнай і пазашкольнай працы па літаратуры, адкрыццё школ гуманітарнага профілю, а таксама прадастаўленне вучням магчымасці займацца па паралельных праграмах.

Бесперапыннасць літаратурнай адукацыі ўключае ў сябе падрыхтоўку і перападрыхтоўку настаўнікаў. Сёння кожны студэнт філфака павінен не толькі грунтоўна ведаць літаратуру, але і абавязаны засвоіць асновы культуралогіі. Менавіта па гэтай прычыне ў вышэйшых педагагічных навучальных установах у пачатку 90-х гадоў пачалі адкрывацца факультэты беларускай філалогіі і культуры, дзе рыхтуюць выкладчыкаў па спецыяльнасці "Беларуская мова і літаратура, сусветная і айчынная культура". Першы такі факультэт быў створаны 3 мая 1991 года ў Беларускім дзяржаўным педагагічным універсітэце імя Максіма Танка.

Праблемамі перападрыхтоўкі займаюцца Акадэмія паслядыпломнай адукацыі і абласныя інстытуты павышэння кваліфікацыі настаўнікаў.

На аснове новай канцэпцыі літаратурнай адукацыі ў сярэдняй

агульнаадукацыйнай школе створаны новыя праграмы па беларускай літаратуры. У цяперашні час настаўнікі карыстаюцца двума відамі праграм (на выбар школы) – асноўнай, падрыхтаванай супрацоўнікамі лабараторыі літаратурнай адукацыі Нацыянальнага інстытута адукацыі, і паралельнай, складзенай выкладчыкамі Брэсцкага дзяржаўнага ўніверсітэта. Абедзве праграмы разлічаны на адзінаццацігадовы тэрмін навучання.

Праграма Нацыянальнага інстытута адукацыі прадстаўлена ў трох варыянтах: базавая (V–XI класы), для профільных класаў і класаў з паглыбленым вывучэннем літаратуры (VIII–XI класы).

АСНОЎНЫЯ ПРЫНЦЫПЫ ВЫКЛАДАННЯ ЛІТАРАТУРЫ

Педагагічныя прынцыпы – гэта агульныя асноўныя і накіроўваючыя палажэнні, якія ўзнікаюць у выніку аналізу навукова-педагагічных заканамернасцей і практычнага педагагічнага вопыту.

Паколькі метадыка выкладання літаратуры – навука педагагічная, то і асновай вывучэння літаратуры ў школе з'яўляюцца педагагічныя, агульнадыдактычныя прынцыпы. У сваю чаргу настаўнік карыстаецца таксама і літаратуразнаўчымі і ўласна метадычнымі прынцыпамі. Усе гэтыя прынцыпы аднолькава важныя для тых, хто стварае праграмы, падручнікі, вучэбныя і метадычныя дапаможнікі, і для тых, хто навучае і хто вучыцца.

Прынцып навуковасці з'яўляецца зажнейшым з усіх прынцыпаў. Літаратура ў школе – гэта і крыніца пазнання, і мастацтва, і навука. Навуковасць не абмяжоўваецца пазнаннямі вучняў па тэорыі літаратуры. Гэты прынцып уключае ў сябе шэраг аспектаў: пазнавальны, маральны, праблемны, гістарычны і эстэтычны. Настаўнік пры рэалізацыі прынцыпа навуковасці абапіраецца на літаратуразнаўства як навуку.

Вучні V–VII класаў павінны ў значнай ступені авалодаць паэтыкай мастацкага твора. Яны азнаёмяцца з элементамі тэорыі літаратуры: выяўленчыя сродкі мастацкай выразнасці мовы, асаблівасці паэтычнай і праявічнай мовы, паняцце пра літаратурныя роды і жанры. Гэта азначае: каб спасцігнуць, далучыцца да літаратуры як мастацтва слова, неабходна зразумець знакавую форму літаратуры. У VIII–XI класах паглыбляюцца атрыманыя тэарэтычныя веды і набываюцца новыя. Навуковасць прадугледжвае тут усведамленне вучнямі творчага метаду, стылю пісьменніка, праблематыкі, накірункаў, палемікі ў літаратуры, развіцця жанраў, традыцый і наватарства, нацыянальнай своеасаблівасці беларускай літаратуры.

Так, напрыклад, у сувязі з вывучэннем творчасці В. Быкава (XI клас) вучні асэнсоўваюць паняцці трагічнага і гераічнага. Сувязь трагічнага і гераічнага праяўляецца ў большасці твораў пісьменніка. Трагічнае – гэта ўсё тое, што адзначана надзвычай вострымі сутыкненнямі, найвялікшымі пакутамі і заканчваецца пагібеллю героя. Трагічнае спалучаецца з узнёслым, прыгожым і гераічным. Гераічнае ў сваю чаргу выражаецца ў мужнасці і бясстрашнасці герояў,

якія добра ўсведамляюць важнасць і неабходнасць сваёй самаахвярнасці. У гэты самы час паглыбляюцца веды вучняў пра стыль пісьменніка. У беларускай літаратуры ёсць шэраг панарамных твораў пра вайну (раман М. Лынькова "Векапомныя дні" і раман І. Мележа "Мінскі напрамак"), іх аўтары імкнуліся адлюстравачь найбольш важныя падзеі Вялікай Айчыннай вайны, у якіх удзельнічалі цэлыя арміі, франты, паказаны вядомыя военачальнікі. В. Быкаў аб'ектам свайго даследавання выбірае заўсёды, здавалася б, зусім нязначны выпадак з франтавых або партызанскіх будняў. Героі яго, радавыя салдаты і малодшыя камандзіры, партызаны, дзейнічаюць на працягу некалькіх сутак або нават гадзін на "пяточках" ў экстрэмальных умовах, у якіх правяраюцца не толькі фізічныя магчымасці, але і маральная трываласць чалавека. Фінал аповесцей В. Быкава, як правіла, трагічны.

Прынцып навуковасці ў методыцы выкладання літаратуры неад'емна звязаны з *прынцыпам гістарызму*. У сярэдніх класах ён можа рэалізоўвацца праз гістарычную даведку пра час напісання твора, час, адлюстраваны ў творы, і гісторыю яго напісання.

Напрыклад, вучням неабходна і цікава ведаць больш падрабязна пра рэаліі жыцця ў Заходняй Беларусі да 17 верасня 1939 года перад тым, як будзе пачата вывучэнне аповесці Я. Брыля "Сіročы хлеб". Не глыба абысціся без такой даведкі і ў старэйшых класах, асабліва перад вывучэннем аўтабіяграфічных твораў (трылогія Я. Коласа "На ростанях", раман Я. Брыля "Птушкі і гнёзды") і твораў на гістарычную тэматыку (раман У. Караткевіча "Каласы пад сярпом тваім", "Палеская хроніка" І. Мележа).

У старэйшых класах літаратура вывучаецца на гістарычнай аснове і да таго ж у адпаведнасці з новай канцэпцыяй літаратурнай адукацыі ў кантэксте сусветнай літаратуры. Безумоўна, у такім выпадку адной гістарычнай даведкі для рэалізацыі прынцыпу гістарызму недастаткова. Праграмы прадугледжваюць у старэйшых класах вывучэнне як манаграфічных, так і аглядавых тэм.

Праз літаратуру вучні пазнаюць гістарычную рэальнасць, яны павінны навучыцца ўменню ацаніць, які ўклад унеслі ў гістарычны працэс мінулыя пакаленні: Ф. Скарына, М. Гусоўскі, С. Будны, К. Каліноўскі, Я. Купала, Я. Колас.

Прынцып навуковасці патрабуе ведання гісторыі станаўлення мастацкіх формаў пазнання рэчаіснасці, іх сацыяльна-гістарычнай абумоўленасці. Узятая па-за гістарычным кантэкстам, такія формы як гутаркі могуць здацца вельмі прымітыўнымі ў параўнанні з формамі сучаснай філасофскай ці публіцыстычнай лірыкі. Калі ж іх разглядаць як пэўнае звязно ў агульным гісторыка-літаратурным працэсе, то выразна раскрыецца іх грамадскае значэнне.

Прынцыпы навуковасці і гістарызму рэалізоўвацца таксама праз разгляд і супастаўленне эстэтычных поглядаў пісьменнікаў: Вершы Я. Купалы "Я не паэта", "Я не для вас", "З цэлым народам гутарку весці", напрыклад, звычайна параўноўваюцца з вершам Ф. Багушэвіча "Мая дудка".

Калі Ф. Багушэвіч і Я. Купала бачылі функцыю паэта і паэзіі ў вырашэнні канкрэтных сацыяльных праблем, то М. Багдановіч імкнуўся да дасканалай, вытанчанай прыгажосці:

Я ж гавару вам: добра быць коласам; але
Шчасліў той, каму давялося быць васільком.
Бо нашто каласы, калі няма васількоў.

(з "Апокрыфа")

Прынцып гістарызму рэалізуецца і праз гісторыка-параўнальнае вывучэнне іншых літаратурных з'яў. Настаўнік беларускай літаратуры павінен раскрываць змест і праблематыку твораў, фарміраваць уяўленне вучняў аб літаратурным працэсе, абапіраючыся на веды, атрыманыя на ўроках сусветнай літаратуры, гісторыі, сусветнай і айчыннай мастацкай культуры. Так, напрыклад, "мастацкае значэнне вобраза Патоцкага з паэмы Я. Купалы "Бандароўна", – сцвярджае вядомы літаратуразнавец і метадыст А. Рагуля, – раскрываецца на фоне цэлай галерэі вобразаў спустошанага індывідуаліста, выкрыццю якога шмат увагі надала руская і і зарубежная класіка XIX стагоддзя Я. Купала, а таксама У. Галубок ("Пан Сурынта"), З. Бядуля ("Салавей") па-новаму паказалі тую пагрозу, якую ўяўляюць для грамадства падобныя індывідуалісты. Пан Патоцкі, пан Сурынта, пан Вашамірскі ратуюцца ад духоўнай спустошанасці не з дапамогаю любоўных прыгод або дуэльных інтрыг, – ім ужо гэтага мала, ім патрэбны больш моцны допінг – жудасная оргія накшталт "енаральнай парапіцы". Маючы ўладу над людзьмі, яны ідуць на любыя крывавыя эксперыменты" [20, с. 62].

Выдатныя магчымасці рэалізацыі прынцыпу гістарызму праз гісторыка-параўнальны аналіз з'явіліся ў настаўнікаў беларускай літаратуры з новымі школьнымі праграмамі, якія прадуцтваюць вывучэнне беларускай літаратуры ў кантэксце сусветнай літаратуры. Напрыклад, побач з Ф. Скарынам, М. Гусоўскім вывучаюцца санеты Ф. Петраркі, трагедыя "Гамлет" У. Шэкспіра.

Важным прынцыпам выкладання літаратуры з'яўляецца таксама **прынцып цэласнасці**. Што ж такое цэласнасць? Перш за ўсё – гэта адзінства зместу і формы твора. Нельга аналізаваць змест твора, не зважаючы на яго форму. Іх адзінства можна паказаць на прыкладзе вывучэння апавядання Я. Брыля "Гуртавое".

Сюжэт апавядання зусім не мудрагелісты. Пісьменнік успамінае маленства, эпізоды з жыцця вёскі Загора, калі сяляне збіраюцца разам касіць невялікі кавалачак луга, які ўжо ніяк нельга было падзяліць між гаспадаркамі. Аўтар амаль не прытрымліваецца сюжэта, тут шмат экскурсаў у гісторыю, успамінаў, проста лірычных адступленняў, але ўсё гэта сцэнтавана адным вялікім пачуццём – любоўю да жыцця ва ўсіх яго праявах.

Слова настаўніка і каменціраванае чытанне – найбольш прымальныя метады аналізу апавядання.

Звернем спачатку ўвагу вучняў на тое, як ставіліся загорцы да калектыўнай працы. У параўнанні са штодзённымі напружанымі буднямі ўвесну і ўлетку касьба Гуртавога была імгненнем яркім, якое суправаджалася своеасаблівым абрадам, правядзеннем веча. Гэта дэталі без лішніх слоў гаворыць, якое вялікае значэнне надавалася падзеі.

Наступны момант, на якім важна акцэнтаваць увагу вучняў, – касьба. Яна

апаэтызавана многімі пісьменнікамі.

Брылёўскі тэкст часам не паддаецца пераказу, аналізу, ён павінен гучаць на ўроку, таму варта прапанаваць вучням прачытаць наступны ўрывак:

"Косы шаркаюць у траве і – другія – звіняць над травой. Хто лепш за самога касца адчувае красу гэтай працы? Нагамі ў весела-роснай або ласкава-мяккай траве. Грудзьмі, што дыхаюць сілай і воляй. Вачыма, што бачаць зялёны прастор, які хутка пад ногі мне ляжа пакорнай травой..."

Пісьменнік дапамагае пачуць мелодыю працы, карыстаючыся алітэрацыяй (паўтарэнне шыпячых і свісцячых зычных). Больш таго, асобныя сказы нагадваюць вершаваныя радкі, напісаныя амфібрахіем:

Хто лепш за самога касца адчувае
красу гэтай працы?

---- / ---- / ---- / ----
---- / ----

або:

Вачыма, што бачаць зялёны прастор, які хутка
пад ногі мне ляжа пакорнай травой...

---- / ---- / ---- / ---- / ----
---- / ---- / ---- / ----

! У апавяданні "Гуртавое" чалавек не аддзелены ад прыроды. Ва ўзаемаадносінах з прыродаю найбольш ярка раскрываюцца эстэтычны густ, маральнае аблічча, патрыятычныя пачуцці апавядальніка. Я. Брыль у някідкай прыродзе роднага краю адчувае вялікую паэзію. Пейзаж у апавяданні надзвычай жывапісны і красамоўны. Ён выклікае ў чытача не толькі зрокавыя ўяўленні, але і адчуванне паху.

Найважнейшае значэнне тут надаецца слову. Заўважым, што ў адной сваёй мініяцюры пісьменнік прызначае: "Калі я чытаю добрую кнігу, не папракайце мяне ў гультайстве. Не хочаце прызнаць, што я працую, дык думайце, што я маюся – Слову".

Прачытаўшы першыя тры абзацы апавядання, вучні заўважаць, што такая надзвычай яркая карціна сенакоснай пары ствараецца з дапамогай эпітэтаў: *мядзведжыя ахапкі казатлівага сена; пара адноснай сытасці, першахлебнай ды бульбяной, укропна-агурочнай, яблычнай; задумліва-ласкавыя вераснёўскія раніцы; мудрая і сумнаватая паэзія залатога лісця; па-жаночы пяшчотныя дотыкі ціхага, светлага, лёгкага павуціння.*

Цэласнасць – гэта адзінства цэлага і часткі. Уявім сабе ўрок літаратуры, на якім вывучаецца верш М. Багдановіча "Слуцкія ткачыкі". Настаўнік дае гісторыка-біяграфічную даведку, выразна чытае верш, вытрымлівае лагічную паўзу і прапануе вучням знайсці ў творы галоўныя радкі. Вучні, як правіла, называюць тры апошнія:

І тчэ, забыўшыся, рука,
Заміж персідскага ўзору,
Цвяток радзімы васілька.

Але гэта метадычна няправільна, бо прачытаныя радкі – вынік усяго таго, пра што было сказана раней. Змест твора трэба разглядаць цалкам: другаснага ў ім няма.

Тое ж адбываецца і пры вывучэнні буйных эпічных твораў, калі для аналізу выбіраюцца асобныя эпізоды, праз якія раскрываюцца характары герояў, тэмы, праблемы, узнятыя аўтарам. Для таго, каб выявіць прычыны здрадніцтва Рыбака і мужнасці Сотнікава (аповесць В. Быкава "Сотнікаў"), настаўнік выбірае для аналізу на ўроку ключавыя эпізоды: у хаце старасты, у Дзёмчыхі, на допыце, перад пакараннем смерцю.

Цэласнасць – гэта адзінства эмацыянальнага і лагічнага. Працэс асэнсавання твора мастацкай літаратуры складаецца з двух ступеняў. У аснове вучэбнага прадмета "Беларуская літаратура" ляжыць мастацтва, успрыманне якога звязана з эмацыянальнымі, эстэтычнымі перажываннямі, якія непасрэдна ўплываюць на асобу школьніка. Іменна мастацкае ўспрыманне, эстэтычныя перажыванні – першыя і неабходныя ступені ў спасціжэнні літаратуры. У той самы час беларуская літаратура, як вучэбны прадмет, уключае і асновы тэорыі і гісторыі літаратуры. На другой ступені адбываецца паглыблены, больш шырокі аналіз твора, што выклікае неабходнасць знаходзіць лагіку і прычынную сувязь учынкаў героя, звяртацца да літаратуразнаўства.

Акрамя гэтага, эмацыянальны настрой на ўроку літаратуры павінен адпавядаць таму настрою, якім прасякнуты вывучаемы твор.

На ўроку вядучая роля належыць настаўніку. Але і вучні знаходзяцца ў пастаянным творчым пошуку. Адсюль наступны прынцып – **прынцып вядучай ролі настаўніка пры свядомай актыўнасці вучняў.**

Лекцыя толькі знешне падае маналог, настаўнік суправаджае свае словы актывізуючымі прыёмамі: выкарыстоўвае элементы гутаркі, ставіць перад класам рытарычныя пытанні, прапануе складаць план лекцыі або канспектаваць яе, вымушае вучняў судастаўляць і параўноўваць літаратурныя факты і з'явы. Вывучаючы, напрыклад, манаграфічна творчасць Я. Купалы і Я. Коласа, славеснік засяродзіць увагу школьнікаў на падабенстве двух паэтаў (аднагодкі, сябры, сугучная праблематыка твораў, нават вершы ёсць з аднолькавай назвай – "Мужык"). Аднак параўнальны аналіз іншых твораў паказвае, што першы быў рамантык, другі – рэаліст. Я. Купала напачатку арыентаваўся на польскую літаратуру, Я. Колас – на рускую.

У працэсе гутаркі эфектыўнасць дзейнасці педагога залежыць ад актыўнасці вучняў. Праўда, актыўнасць вучняў можа быць уяўнай, калі перад класам ставяцца лёгкія, непраблемныя пытанні. Неабходна ўлічваць адпаведны ўзровень цяжкасці пытанняў, без чаго не можа быць пазнавальнага працэсу.

У сваю чаргу трэба памятаць пра ўзроставыя і індывідуальныя асаблівасці школьнікаў, іх узровень падрыхтоўкі. Урок на адну і тую самую тэму ў паралельных класах можа праводзіцца па-рознаму, з улікам **прынцыпу даступнасці.**

Праграма кожнага класа (падбор мастацкіх тэкстаў, змест метадычнага апарату, звесткі па тэорыі літаратуры) паслядоўна разлічана на тое, каб быць

даступнай вучням канкрэтнага ўзросту і падрыхтоўкі. Улічваецца таксама эмацыянальны бок уздзеяння мастацкага слова. Калі твор уключаны ў праграму пэўнага класа, значыць улічаны ўзровень успрымання асноўнага складу вучняў. Разам з тым, кіруючыся прынцыпам даступнасці, нельга дапускаць вельмі спрошчанай формы працы.

Важным у методыцы выкладання літаратуры з'яўляецца і **прынцып нагляднасці**. Галоўная нагляднасць на ўроку літаратуры – гэта слова, таму вялікае значэнне надаецца выразнаму (мастацкаму) чытанню, праслухоўванню грамзапісу.

Каштоўнай для спасціжэння літаратуры з'яўляецца зрокавая нагляднасць: фрагменты фільмаў, дыяфільмы, слайды, альбомы, ілюстрацыі. На рэалізацыю прынцып нагляднасці працуюць міжпрадметныя сувязі з сусветнай літаратурай, гісторыяй, сусветнай і айчыннай мастацкай культурай, выяўленчым мастацтвам.

Літаратура – гэта чалавеказнаўства, і таму **прынцып сувязі з жыццём** спрыяе рэалізацыі вынікаў навучання штодзённа. Названы прынцып рэалізуецца праз сучаснае прачытанне класікі, адэкватнае прачытанне новых твораў, што ўзбагачае вучняў і дапамагае ім арыентавацца ў сучасных маральна-этычных праблемах.

СЛАВЕСНЫЯ МЕТАДЫ – АСНОВА ВЫКЛАДАННЯ ЛІТАРАТУРЫ

Метады навучання, адзначае "Педагогическая энциклопедия", – гэта "спосабы працы настаўніка і вучняў, з дапамогаю якіх дасягаецца авалоданне ведамі, уменнямі і навыкамі, фарміруецца светапогляд вучняў, развіваюцца іх здольнасці" [24, с. 814].

Кожны метад навучання рэалізуецца праз прыватныя метадычныя прыёмы. Прыёмы навучання – гэта часткі, з якіх складаецца метад.

У методыцы выкладання літаратуры найбольш замацаваліся дзве класіфікацыі метадаў: у залежнасці ад крыніцы ведаў і ў залежнасці ад характару пазнавальнай дзейнасці вучняў. У сучаснай навуцы і практыцы перавага аддаецца класіфікацыі, у адпаведнасці з якой за аснову бярэцца крыніца ведаў. Вылучаюцца тры групы мэтадаў: славесныя (выразнае чытанне, каменціраванае чытанне, пераказ, гутарка, дыспут, лекцыя), наглядныя (ілюстраванне), практычныя (самастойная праца). Славесныя метады – аснова выкладання літаратуры.

Выразнае (мастацкае) чытанне з'яўляецца важнейшым метадам вывучэння літаратуры, а таксама эфектыўным сродкам маральнага і эстэтычнага выхавання школьнікаў. Метад выразнага (мастацкага) чытання прымяняецца на ўсіх этапах вывучэння твора. У школьнай практыцы выкарыстоўваюць чатыры віды выразнага чытання: чытанне настаўніка, вучняў, майстроў мастацкага слова і аўтарскае чытанне (у запісе).

Узорам чытання для вучняў з'яўляецца прыклад настаўніка, таму, як правіла, першае знаёмства вучняў з невялікімі творамі адбываецца праз настаўніка. Ад настаўніка пераважна залежаць вынікі ўздзеяння мастацкага твора на розум,